

İslâm Tarihi Kaynaklarında Hac (Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Dönemleri)

Mustafa Necati Barış

Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi (ROR ID: 05mskc574)

İslami İlimler Fakültesi, Siyer-i Nebi ve İslam Tarihi Anabilim Dalı

Assoc.Prof., Ankara Hacı Bayram Veli University

Faculty of Islamic Sciences, Department of Siyar al-Nabi and Islamic History

Ankara/Turkey

mnecatibaris@hotmail.com

ORCID: 0000-0001-5727-1715

Hajj in Islamic History Sources (Periods of the Prophet Muhammad and the Rightly-Guided Caliphs)

Abstract

In religion, prayers take second place after the principles of belief that constitute the essence, because praying is the aspect of religion reflected in practical life. When we look at the first years of the history of Islam, it is seen that every pray has its history, from being obligatory to its application. In this sense, hajj has a history dating back to Prophet Adam, according to some narrations in Islamic sources. However, the origins of almost all of the sacred places, especially the Kaaba, and the worship practices during the hajj, are based on Prophet Ibrahim and his son Prophet Ismail. However, it is a known fact that the hajj practices in question were subjected to many changes or distortions in the process from Prophet Ismail to Prophet Muhammad, and it was amended back to its correct form in the course of the Tawhid religion with the practices of Prophet Muhammad during the Hajj Al-Wadâ. Again, in the context of the political and institutional dimension of the hajj, the practices in the period of the Rightly-Guided Caliphs are also quite remarkable. In this study, it will be tried to deal with the religious, political and institutional aspects of how the hajj was restored to its essence and made legitimate with Islam in due course of the hajj of Prophet Muhammad and the Rightly-Guided Caliphs in the light of early Islamic history narratives. In this context, firstly, the hajj prayers that took place during the period of Prophet Muhammad, the first of which were directed by

Bu makale, "Uluslararası Değişen ve Gelişen Şartlar Bağlamında Hac Sempozyumu"nda sunulan "Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Dönemlerinde Hac İbadeti" adlı tebliğin içeriği ve kaynakları zenginleştirilerek yayına hazırlanmış halidir. / This article is a version of the paper titled "Hajj in the Prophet Muhammad and the Rightly-Guided Caliphs Periods" presented at the "International Hajj Symposium in the Context of Changing and Developing Conditions", enriched with content and resources.

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale intihal taramasından geçirildi/*This paper was checked for plagiarism*

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (**Mustafa Necati Barış**).

Geliş/Received: 01 Nisan/April 2021 | **Kabul/Accepted:** 15 Mayıs/May 2021 | **Yayın/Published:** 20 Eylül/September 2021

Atıf/Cite as: Mustafa Necati Barış, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Hac (Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Dönemleri) = Hajj in Islamic History Sources (Periods of the Prophet Muhammad and the Rightly-Guided Caliphs)", *Eskiyeeni* 44 (Eylül/September 2021), 549-568. <https://doi.org/10.37697/eskiyeeni.908165>

CC BY-NC 4.0 | *This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License*

‘Attâb b. Asîd, the second by Abû Bakr, and the last by Prophet Muhammad himself will be discussed. In line with the narrations regarding these hajj prayers, questions such as when it is obligatory for the worship in question, whether Prophet Muhammad or other Muslims performed hajj according to the polytheistic customs before the hajj was obligated, when the hajj institution/organization came into existence and who was the first Amîr al-hajj the answer, will be sought. Then, the different practices occurred during the hajj prayers such as citizens’ claiming the rights, questioning the governors and who will be the Amîr al-hajj since the period of the Rightly-Guided Caliphs will be examined in detail, and as a conclusion, besides the change and transformation that the hajj went through during the periods of Prophet Muhammad and the Rightly-Guided Caliphs it will be made to shed light on the religious, political and institutional aspects of the hajj. In addition, since it would go beyond the limits of such a study, the subject of hajj prayer after Prophet Ibrahim and Prophet Ismail, or the hajj during the period of Jâhiliyya, will not be examined, only some changes during the conversion of the prayer to the religion of Islam or the belief of Tawhid will be assessed without going into details. Similarly, ‘umra travels that took place during the Prophet Muhammad or Rightly-Guided Caliphs will not be included, but will only be pointed out when it comes to their importance.

Keywords

Islamic History, Prayer, Hajj, Prophet Muhammad, Rightly-Guided Caliphs

İslâm Tarihi Kaynaklarında Hac (Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Dönemleri)

Öz

Dinde, özü teşkil eden inanç esaslarından sonra ikinci sırayı ibadetler almaktadır. Zira ibadetler dinin pratik hayata yansıyan yönüdür. İslâm tarihinin ilk yıllarına bakıldığında farz oluşundan uygulanma biçimlerine varıncaya kadar her ibadetin kendine özgü bir tarihi olduğu görülmektedir. Bu anlamda hac ibadeti İslâmî kaynaklarda yer alan bazı rivayetlere göre Hz. Âdem’e kadar uzanan bir geçmişe sahiptir. Ancak başta Kâbe olmak üzere söz konusu ibadetin ifa edildiği tüm kutsal mekânların ve bu ibadeti oluşturan uygulamaların neredeyse tamamının kökenleri Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmail’e dayanmaktadır. Bununla birlikte söz konusu ibadetin Hz. İsmail’den Hz. Muhammed’e geçen süreçte birçok değişikliğe yahut tahrife maruz kaldığı ve Hz. Peygamber’in Vedâ haccındaki uygulamaları sayesinde tevhid inancına uygun olarak yeniden özüne tahvil edildiği bilinen bir gerçektir. Yine haccın siyasi ve kurumsal boyutu bağlamında Hulefâ-yi Râşidîndönemindeki uygulamalar da oldukça dikkat çekicidir. Bu çalışmada daha çok erken dönem İslâm tarihi kaynaklarında yer alan rivayetlerden hareket ederek Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn dönemlerindeki hac ile ilgili uygulamalar sayesinde söz konusu ibadetin nasıl özüne döndürülerek İslâm’a uygun bir hale getirildiği hususu dinî, siyasi ve kurumsal yönleriyle ele alınmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda öncelikli olarak Hz. Peygamber döneminde gerçekleşen ve ilkinde Attâb b. Esîd’in, ikincisine Hz. Ebû Bekir’in ve sonuncusuna da bizzat Allah Resûlû’nün önderlik ettiği hac ibadetleri ele alınacak ve bu hac ibadetleri ile ilgili rivayetler doğrultusunda söz konusu ibadet ile ilgili ne zaman farz kılındığı, Hz. Peygamber’in ya da diğer Müslümanların hac farz kılınmadan önce müşrik adetlerine göre hac yapıp yapmadıkları, hac emîrliği müessesesinin ne zaman ortaya çıktığı ve ilk hac emirinin kim olduğu gibi sorulara cevap aranacaktır. Daha sonra vatandaşın hak talebinde bulunması, valilerin hesaba çekilmesi ve hac emîrliği görevini kimin yapacağı gibi Hulefâ-yi Râşidîn döneminde gerçekleşen hac ibadetleri sırasındaki farklı uygulamalar da ayrıntılı bir şekilde incelenecek vesonuç itibarıyla hac ibadetinin Hz. Peygamber ile Hulefâ-yi Râşidîn dönemle-

rinde geçirdiği değişim ve dönüşüm yanında dini, siyasi ve kurumsal yönlerine ışık tutulmaya çalışılacaktır. Ayrıca böyle bir çalışmanın sınırını aşacağından Hz. İbrahim ve Hz. İsmail sonrası hac ibadeti yahut câhiliye dönemi hacı konusuna girilmeyecek sadece söz konusu ibadetin İslâm dinine ya da tevhid inancına uygun hale getirilmesi sırasındaki bazı değişikliklere ayrıntılarına girilmeksizin değinilecektir. Benzer şekilde Hz. Peygamber veya Hulefâ-yi Râşidîn döneminde gerçekleşen umre seyahatlerine de yer verilmeyecek yalnızca önemine binaen yeri geldiğinde işaret edilip geçilecektir.

Anahtar Kelimeler

İslâm Tarihi, İbadet, Hac, Hz. Peygamber, Hulefâ-yi Râşidîn

Giriş

Kutsal zamanlara ve mekânlara olan inanç tarih boyunca hemen hemen bütün dinlerde mevcut olmuştur. Bu inancın temelinde ise yüce yaratıcının mevzu bahis edilen zaman ve mekânlara vermiş olduğu değer ya da ulûhiyetin bu zaman ve mekânlardaki tecellisi yatmaktadır. Müslümanlar için bu inancın kendini gösterdiği en önemli yer, İslâm dininin beş temel şartından biri olan ve yılın belirli zamanlarıyla mekânlarında ifa edilen hac ibadetidir. Hac, kelime anlamı itibariyle “gitmek, kastetmek, yönelmek” ve “yürümek” gibi anlamlara gelmekte ve bu ibadetin yapılabildiği zaman ve mekânlara atfedilen kutsiyet ve saygınlık üzerinden başta Allah’ın rızasını kazanma olmak üzere dertlere şifadan ebedi hayatta cennete nail olmaya varıncaya kadar birçok fayda ümit edilmektedir.

İslâm dininde Müslümanların birlik ve beraberliğini simgeleyen en önemli ibadetlerden biri olan hac, adeta mahşeri andırmaktadır. Bu bağlamda farklı bölgelere, dillere, ırklara, kültürlere, ekonomik ve sosyal durumlara sahip insanların aynı statü ve kıyafetler içerisinde bir araya gelmeleri, koşuşturmaları ve ibadet etmeleri, adeta ahirette dirilişi ve toplanmayı temsil etmektedir. İşte hac ibadetinin hedeflerinden biri, inanları bu bilinçle söz konusu zamana hazırlamaktır. Hac ibadetinin önemli yönlerinden bir diğeri de müminlerin inanç kökleriyle olan bağına tazelemektir. Bu doğrultuda Hz. Peygamber’in ve ashabının tevhid ve adalet mücadelesi ile bu süreçte yaşanan hüznün ve sevinç kaynağı hadiseler, sanki bir filmin sahneleri gibi kutsal mekânları ziyaret eden hacı adaylarının gözleri önünden akıp gitmekte ve yaşanan bu hatıralar, müminin dini hayatında daha yoğun bir dinamizm kazanmasına ve inancını daha şuurulu bir şekilde sahiplenmesine vesile olmaktadır.

İslâmî kaynaklara bakıldığında maddi ve manevi yönleri itibariyle son derece büyük bir öneme sahip olan hac ibadetinin; ne zaman farz kılındığı, Hz. Peygamber’in ya da diğer Müslümanların hac farz kılınmadan önce müşrik adetlerine göre hac yapıp yapmadıkları, hac emîrliği müessesesinin ne zaman ortaya çıktığı ve ilk hac emirinin kim olduğu gibi farklı aşamaları ve yönleri hakkında çok değişik ve zaman zaman da birbiriyi çelişen bilgilerin yer aldığı görülmektedir. Bu çalışmada ise daha çok erken dönem İslâm tarihi kaynakları göz önünde bulundurularak bu çelişkili bilgiler mümkün olduğunca giderilmeye çalışılacak ve söz konusu ibadetin Hz. Peygamber ile Hulefâ-yi Râşidîn dönemlerinde geçirdiği değişim ve dönüşüm yanında

dini, siyasi ve kurumsal yönlerine yer verilecektir. Ayrıca böyle bir çalışmanın sınırını aşacağından Hz. İbrahim ve Hz. İsmail sonrası hac ibadeti yahut câhiliye dönemi haccı konusuna girilmeyecek sadece söz konusu ibadetin İslâm dinine ya da tevhid inancına uygun hale getirilmesi sırasındaki bazı değişikliklere ayrıntılarına girilmeksizin değinilecektir. Benzer şekilde Hz. Peygamber veya Hulefâ-yi Râşidîn döneminde gerçekleşen umre seyahatlerine de yer verilmeyecek yalnızca önemine binaen yer geldiğinde işaret edilip geçilecektir.

1. Hz. Peygamber Dönemi'nde Hac

Kur'ân'ı Kerîm'e göre Hz. İbrahim, eşi Hacer ile oğlu İsmail'i Kâbe'nin bulunduğu yerdeki tarıma elverişsiz vadiye yani Mekke'ye getirip yerleştirmiş ve buranın güvenli kılınması için Allah'a dua etmiştir. Daha sonra Hz. İsmail ile birlikte burada Kâbe'yi inşa etmiş, Allah da bu toprakları hac ibadetinin yapılacağı güvenilir bir belde kılmış, Hz. İbrahim'den Kâbe'yi temiz tutmasını ve insanları hac yapmak üzere buraya çağırmasını istemiştir.¹ Allah'tan almış olduğu emirler doğrultusunda haccın yapılış şeklini belirleyen² Hz. İbrahim, hac yapmak için insanları Mekke'ye çağırarak ilk peygamber olmuştur.

Hz. Muhammed'in çocukluk ve gençlik yılları ile peygamber olarak görevlendirildiği dönemde hac ibadeti; tavaf, umre, vakfe ve kurban gibi Hz. İbrahim'in tevhid inancına ait bazı özellikleri bünyesinde barındırsa da daha çok putperest geleneklerine göre ifa edilmektedir.³ Hz. Muhammed'in peygamberlik öncesi ya da sonrası dönemde bu tarz bir hac merasimine katılıp katılmadığı konusu ise tartışmalıdır. Örneğin Vâkîdî'nin aktardığı bir rivayete göre Allah Resûlü peygamber olduktan sonra Mekke'de bir, Medine'de bir ya da hicretten önce iki hac yapmıştır.⁴ Benzer rivayetlere diğer İslâm tarihi kaynaklarında veya farklı kaynak türlerinde de rastlamak mümkündür.⁵ Ancak aynı Vâkîdî Vedâ Hacc'ını anla-

¹ el-Bakara 2/125-127; İbrahim 14/35-37; el-Hacc 22/26-27.

² el-Hacc 22/28-29.

³ Ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Abdillâh Muhammed İbn İshâk, *Sîretü İbn İshâk*, thk. Muhammed Hamîdullah (Mağrib: Matbaatü Muhammed el-Hâmis, 1976), 79-82; Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, thk. Ahmed Zeki Paşa (Kahire: Dârü'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1995), 6-7, 14; Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed b. Muhammed el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, thk. Abdülmelik b. Abdillâh b. Dehîş (Beyrut: Mektebetü'l-Esedî, 2003), 1/269-289; Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Abbâs el-Fâkihî el-Mekkî, *Ahbâru Mekke*, thk. Abdülmelik b. Abdillâh b. Dehîş (Beyrut: Dâru Hadr, 1994), 2/239-242; Cevâd Ali, *el-Mufasssal fi târihi'l-Arab kable'l-İslâm* (Bağdat: Câmîatü Bağdâd, 1993), 4/347-397; Muhammed Hamîdullah, "İslâm'da Hac", çev. M. Âkif Aydın, *İslâm Tetkikleri Dergisi* 8/1-4 (1984), 135-138; A. J. Wensinck, "Hacc", *MEB İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1987), 5-1/15-17; Abdülkerim Özaydın, "Hac (İslâm'da Hac)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/387.

⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vakîd el-Vâkîdî el-Eslemi, *Kitâbu'l-Meğâzî*, thk. Marsden Jones (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1404/1984), 3/1088-1089.

⁵ Geniş bilgi için bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebir*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2001), 2/179; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni İbn Mâce, *Sünenu İbn Mâce*, thk. Muhammed Nâsirüddîn el-Albânî (Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1417/1996); "Menâsik", 84; Ebû İshâ Muhammed b. İshâ b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmi'ü'l-kebir*, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf (Beyrut: Dârü'l-

tirken Müzdelife’de vakfe yapmaması üzerine Hz. Peygamber’e bunun sebebinin sorulduğunu, onun da “Ben peygamberlik öncesinde de onlara muhalefet olsun diye Arafat’ta vakfe yaptım” şeklinde cevap verdiğini de aktarmaktadır. Hatta rivayetin devamında Kureyş’ten sadece Şeybe b. Rebî’ a’nın Kureyş’ten olmayanlarla Arafat’ta vakfe yaptığı, Müzdelife’de vakfe yapan Kureyşlilerin de “Biz Arafat’ta vakfe yapan insanlarla konuşmuyoruz. Çünkü biz Allah’ın evinin halkıyız” dedikleri geçmektedir.⁶Bu ve benzeri rivayetler göstermektedir ki Hz. Muhammed’in peygamberlik öncesi dönemde aslı bozulmuş bir hac ibadetine katılmış olması muhtemeldir. Fakat bu durumda bile, her ne kadar adı Hanîfler arasında zikredilmese de Kureyş’e ve adetlerine muhalefet ettiğini lisamı haliyle göstermiştir.

Allah Resûlü’nün açık davet dönemine geçildikten sonra yani bi’setin dördüncü yılından itibaren hac yapıp yapmadığı net olmamakla birlikte her sene hac mevsimini takip ederek Ukâz, Zülmecâz, Mecenne ve Mina gibi mevkilerde hacıları İslâm’a davet ettiği kaynaklarda yer alan önemli bir ayrıntıdır.⁷Ayrıca Medine’ye hicretin akabinde Hz. Peygamber’in ve Müslümanların tevhid inancına uygun bir hac ibadetini ilk defa ne zaman gerçekleştirdikleri yahut İslâm’da haccın ne zaman farz kılındığı konusunda da çok farklı bilgiler bulunmaktadır. Ancak bu konuya geçmeden evvel ele alınması gereken ilk husus Allah Resûlünün umre ziyaretleridir. Zira Hz. Peygamber’in hac ibadeti farz olmadan önce birkaç defa umre yapmak amacıyla Mekke’ye gittiği kaynaklarda açık bir şekilde yer almakta, ancak bu ziyaretlerin sayısı konusunda ihtilaf bulunmaktadır.⁸ Söz konusu ziyaretler içinde bilhassa hicretin 7. (629) yılında gerçekleşen Umretü’l-kazâ birçok yönden oldukça önemlidir. Çünkü bu ziyaret sayesinde Hudeybiye seferinde gerçekleştirilemeyen umre ifa edilmiş, ata yurtlarını terk etmek zorunda kalan muhacirler hicret sonrası ilk defa memleketlerini görmüş, ensar ise Mekke’yi ilk kez Allah Resûlü ile birlikte ziyaret etmişti. Ayrıca câhiliye âdetlerine karşı, hac ve umre ibadetlerindeki uygulamaların İslâmîleştirilme çabaları (tavafın ilk 3 şavtında remel yapma gibi) söz konusu ziyaret sırasında başlamıştı. Zilkâde 7/Mart 629 tarihinde gerçekleşen bu ziyarete Hz. Peygamber, şehit ve vefat edenler hariç bir önceki yıl Hudeybiye seferine katılanlar başta olmak üzere toplam 2000 Müslüman ile birlikte iştirak etmiş ve umre görevini yerine getirmişti.⁹

Garbi’l-İslâmî, 1998), “Hac”, 6; Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu’t-Taberî (Târîhu’r-rusûl ve’l-mülûk)*, thk. Muhammed Ebû’l-Fazl İbrâhîm (Kahire: Dârü’l-Meârif, 1967), 3/159-160; İbnü’l-Esîr Ebü’l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi’t-târîh*, thk. Ebü’l-Fidâ’ Abdullah el-Kâdî (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1987), 2/173; Ebü’l-Fidâ İmâdüddîn İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî (Cîze: Hicr li’t-Tıbaa ve’n-Neşr, 1997), 7/404; Mustafa S. Küçükaşçı, *Cahiliye’den Emevîler’in Sonuna Kadar Haremeyn* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999), 108-109.

⁶ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1102.

⁷ İbn Sa’d, *Tabakât*, 1/184-185.

⁸ İbn Sa’d, *Tabakât*, 2/155-156; Taberî, *Târîh*, 3/160; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/173.

⁹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/731-741; Ebû Muhammed Abdülmelik İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî (Beyrut: Dârü’l-Kitâbil-Arabî, 1990), 4/5-8; İbn Sa’d, *Tabakât*, 2/113-115; Taberî, *Târîh*, 3/23-26.

1.1. Müslümanların İlk Hacı (8/630)

Medine'ye hicreti takip eden ilk yıllarda Müslümanların hac yapıp yapmadıkları, yaptılarsa hangi gelenek doğrultusunda bu ibadeti ifa ettikleri konusunda çok net bilgilere sahip değiliz. Ancak Mekke'nin fethini müteakip (10-20 Ramazan 8/1-11 Ocak 630) Kâbe ve çevresinin putlardan temizlendiği, Mekkelilerin Hz. Peygamber'e biat ederek Müslüman oldukları, Allah Resûlü'nün şehirden ayrılmadan önce Kâbe ile ilgili hicâbe ve sıkâye haricindeki diğer cahiliye dönemi hizmetlerini kaldırdığı ve şehrin valiliğine de Attâb b. Esîd'i tayin ettiği tarihen sabittir.¹⁰ Yine Huneyn Savaşı ve Taif Muhasarası sonrasında Cî'râne mevkiine gelen Hz. Peygamber, umre yapmak üzere tekrar Mekke'ye dönmüş ve ibadetini tamamladıktan sonra şehirden ayrılmıştır.¹¹ Tüm bu gelişmelerin yaşandığı 8/630 senesinde Mekke'deki Müslüman halk Attâb b. Esîd'in önderliğinde müşriklerle birlikte vegenel hatlarıyla onların geleneklerine uygun bir biçimde hac yapmışlar,¹² müşrikler ise kendilerine tanınan süre içerisinde haclarını Ebû Seyyâre el-Advânî'nin idaresi altında tamamlamışlardır.¹³ Vâkîdî ve İbn Sa'd Attâb'ın hac emîri olarak ya da Müslümanlara hac yaptırmak üzere bizzat Hz. Peygamber tarafından görevlendirildiğini söylerken meşhur Mekke tarihçilerinden İbn Fehd de bu hususta bir adım daha ileri giderek İslâm tarihindeki ilk hac emîrinin Attâb b. Esîd olduğunu iddia etmektedir. Ezrakî kendisine böyle bir bilginin ulaşmadığını dile getirirken son dönem araştırmacılarından Küçükaşçı ise geleneksel anlamda haccı bilse dahi daha yeni Müslüman olmuş birinin İslâm dinin böylesine önemli bir ibadetinde görevli olarak bulunmuş olmasını zayıf bir ihtimal olarak görmektedir. Ancak İbn İshâk, İbn Hişâm ve Taberî'nin bu yılda câhiliye Araplarının âdetleri üzere hac yapıldığını belirtmeleri, zaten hali hazırda söz konusu ibadetin farz kılınmadığını ve dolayısıyla yeni Müslüman olmuş birinin, adına her ne kadar hac emîrliği denil(e)mese de, Allah Resûlü tarafından böyle bir ibadetin sorumluluğu ile görevlendirilmesinde herhangi bir sakıncanın olmayacağını düşündürmektedir. Ayrıca Attâb'ın Hz. Peygamber'i ve Müslümanları temsilen vali olarak Mekke'de bulunmasının da bu görevlendirmede etkili olduğu söylenebilir.

1.2. Hz. Ebû Bekir'in Önderliğindeki Hac (9/631)

Hicretin 9. senesine gelindiğinde (631) Hz. Peygamber'in Müslümanlara hac yaptırmak üzere (emîrül'-hac/emîr-i hac/hac emîri)¹⁴ Hz. Ebû Bekir'i tayin ettiği ve

¹⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/124-135; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahbarü'l-hulefa*, thk. Sa'd Kerîm el-Fakîy (İskenderiye: Dârü İbn Haldûn, ts.), 180-189; Daha geniş bilgi için bk. Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/780-871, 3/873-875; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/29-69.

¹¹ Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/958-959; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/139; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/277.

¹² İbn İshâk, *Sîre*, 79; Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/6, 3/959-960; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/139-141; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/135; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/277; Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Hâşimî el-Mekkî İbn Fehd, *İthâfû'l-verâ bi-ahbâri Ümmi'l-kurâ*, thk. Fehim Muhammed Şeltût-Abdülkerim Ali Baz (Kahire/Mekke: Meketebetü'l-Hancî/Camiatü Ümmi'l-Kura, 1983-2005), 1/561; Küçükaşçı, *Cahiliye'den Emevîler'in Sonuna Kadar Haremeyn*, 120-121.

¹³ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/277-278; İbn Fehd, *İthâfû'l-verâ*, 1/561.

¹⁴ "Hac emîrliği Mekke'nin fethinden sonra (8/630) ihdas edilmiş bir görevdir. Emîr-i hac (emîrül'-hac) olanların hac kervanlarını güvenlik içinde götürüp getirmenin dışında cezaların uygulanmasına nezaret

onamüşriklere muhalefet etmek amacıyla Arefe günü Müzdelife’de değil de Arafat’ta vakfe yapılması, güneş batmadan Arafat’tan, güneş doğmadan da Müzdelife’den ayrılınmaması yönünde hac menasiki ile ilgili talimatlar verdiği görülmektedir.¹⁵ 300 kişilik bir hacı kafilesiyle yola çıkan Hz. Ebû Bekir, yanına Allah Resûlü’nün bizzat eliyle işaretleyip süslediği ve kurban etmek üzere de Nâciye b. Cündüb el-Eslemî’yi görevlendirdiği yirmi deve ile kendine ait kurbanlık beş deve almıştı. Ancak Hz. Ebû Bekir ve beraberindeki hac kafilesi yola çıktıktan sonra Tevbe (Berâe) Sûresi nazil olmuş, Hz. Peygamber de bu suredeki mesajları duyurmak üzere Hz. Ali’yi görevlendirmişti. Hz. Ali el-Arc denilen mevkide kabileye yetmişmiş, söz konusu mesajları iletmek ve tüm anlaşmaların kaldırıldığını bildirmek üzere görevlendirildiğini Hz. Ebû Bekir’e söylemişti. Daha sonra kabile yoluna devam etmiş, Hz. Ebû Bekir’in önderliğinde hac görevini tamamlamış ve bayramın birinci günü Akabe Cemresi sırasında Hz. Ali Tevbe Suresi’ni okuyup Hz. Peygamber’in mesajlarını iletmışti. Buna göre müminlerden başkası cennete giremeyecek, müşriklerle yapılan tüm anlaşmalar dört ay içinde son bulacak, bu seneden sonra hiçbir müşrik hac yapamayacak ve Kâbe’yi çıplak bir şekilde tavaf edemeyecekti. Hac süresi boyunca birkaç yerde hacılara konuşma yapan Hz. Ebû Bekir, bayramın dördüncü günü şeytan taşladıktan ve yatsı namazını eda ettikten sonra beraberindeki hac kafilesiyle Mekke’den ayrılmıştı.¹⁶

Hz. Ebû Bekir’in emîrliğinde yapılan haccın tam anlamıyla İslâm’ın emrettiği hac olup olmadığı ya da hac ibadetinin ne zaman farz kılındığı konusu İslâm tarihi kaynaklarında çok net değildir.¹⁷ Zira İbn İshâk cahiliye Araçlarındaki nesî¹⁸ uygulamasından dolayı yapıldığı dönem itibariyle, İbn Hişâm da herhangi bir açıklama yap-

etmek gibi önemli görevleri vardı. Fetih yılında Hz. Peygamber’in özel olarak hac emri tayin etmediği, Mekke Valisi Attâb b. Esîd’in bu vazifeyi yerine getirdiği bilinmektedir. Ertesi yıl Resûl-i Ekrem’in emir-i hac olarak görevlendirdiği isim Hz. Ebû Bekir’dir.” Bk. Münir Atalar, “Emir-i Hac”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/131. Küçükaşçı bu görevi ilk defa Hz. İsmail ve onun soyundan gelenlerin yerine getirdiğini, cahiliye döneminde de değişip gelişerek Mekke’nin fethine kadar devam ettiğini söylemektedir. Bk. Küçükaşçı, *Cahiliye’den Emevîler’in Sonuna Kadar Haremeyn*, 119-120.

¹⁵ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1077; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/278.

¹⁶ İbn Sa’d, *Tabakât*, 2/153-154; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/278; Daha geniş bilgi için bk. İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/187-190; Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1076-1078.

¹⁷ Hac ibadetinin farz kılımsı tarihi ile ilgili farklı görüş ve bilgiler için bk. Küçükaşçı, *Cahiliye’den Emevîler’in Sonuna Kadar Haremeyn*, 110; Kasım Şulul, *İlk Kaynaklara Göre Hz. Peygamber Devri Kronolojisi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2008), 615-619; Kasım Şulul, *Ana Hatlarıyla Siyer-i Nebi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 553-556.

¹⁸ “Kelime genel olarak haram aylarda savaşa izin verebilmek ve hac mevsimini sabitlemek için ‘kamerî takvimi şemsî takvime dönüştürüp ikisini eşitlemek’ ve ‘bu işlem sırasında eklenen ay veya gün sayısı’ anlamlarında kullanılmıştır. Araçlar Hz. İbrahim’den sonra uzun müddet kamerî takvim kullanmışlar, umre için Receb, hac için Zilhicce ayını esas almışlar, ayrıca umrenin yapıldığı Receb ayı ile haccın yapıldığı Zilhicce ve onun bir öncesiyle (Zilkade) bir sonrasını (Muharrem) haram aylar olarak kabul etmişlerdir. İslâm kaynaklarında, Araçlar’ın zamanla haram ayların yerlerini değiştirmek veya haccın sabit bir mevsimde yapılmasını sağlamak amacıyla nesî başvurdukları belirtilmektedir.” Bk. Mustafa Fayda, “Nesî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/578; Ayrıca bk. İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/58-60.

maksızın Müslümanların bu haccını câhiliye Araçlarının haccı ile bir tutarken,¹⁹ İbn Sa'd söz konusu haccın yalnızca Zilhicce ayında yapıldığına, Vâkîdî ve Ezrakî de Arafat ve Müzdelife vakfeleri ile ilgili bu haccın cahiliye haccından farklı olan yönlerine temas etmekle yetinmişlerdir. Yine İbn Hibbân hac ibadetinin hicretin dokuzuncu yılında farz kılındığını belirtip²⁰ bunun söz konusu hac ibadetinden önce mi yahut sonra mı gerçekleştiği konusunda herhangi bir bilgiye yer vermemiştir. Ancak tespit edebildiğimiz kadarıyla hicretin 9. yılının Rebûlâhîr ayında (Temmuz-Ağustos 630)²¹ veya Tebük Savaşı dönüşünde (Receb 9/Ekim-Kasım 630)²² gerçekleşen ve ele alacağımız rivayet itibarıyla yalnızca Belâzürî tarafından aktarılan bir haberde²³ Allah Resûlü Muâz b. Cebel'i Yemen'e gönderirken ona şu tavsiyelerde bulunmuştur: "Sen, Ehl-i Kitap bir topluluğa gidiyorsun. Onlara 'Allah, gece-gündüz beş vakit namaz kılmayı sizlere farz kılmıştır' de. Eğer bu konuda sana itaat ederlerse, onlara 'Allah, yılda bir defa Ramazan ayında oruç tutmayı size farz kılmıştır' de. Bunu da kabul ederlerse, onlara 'Allah, gücü yetenlerin Beytullah'a gidip haccetmesini sizlere farz kılmıştır' de. Bu hususu da kabul ederlerse, onlara 'Allah, zenginlerin mallarından alınıp fakirlere verilmek üzere sizlere zekâtı farz kılmıştır' de. Bunu da kabul ettikleri takdirde, sana düşen görev, zekât alırken onların en iyi mallarını almaktan ve mazlumun bedduasından sakınmaktır. Çünkü mazlumun duası ile Allah arasında ne bir örtü ne de bir perde vardır." Bu rivayetteki Hz. Peygamber'in "Bunu da kabul ederlerse, onlara 'Allah, gücü yetenlerin Beytullah'a gidip hac yapmasını sizlere farz kılmıştır' de" şeklindeki sözleri ve bu sözlerin söylendiği zaman ile hicretin 8. yılında gerçekleşen haccı göz önünde bulundurduğumuzda haccın farz oluş tarihini hicri 8. yılın sonu ile 9. Yılın Receb ayı arası (Zilhicce 8-Receb 9/Nisan-Kasım 630) olarak tarihlendirebilmemiz mümkündür. Bu rivayetin Belâzürî dışında başka hiçbir müellif tarafından aktarılmamış olması da son derece ilginçtir. İçinde oruç ve haccın yer almadığı benzer rivayetlere başta hadis ve İslâm tarihi kaynakları olmak üzere birçok kaynak türünde rastlamak mümkündür.²⁴ Bunun sebebi ise Ebû Dâvûd'un şerhinde şöyle açıklanmaktadır: "Allah Resûlü Muâz b. Cebel'i Yemen'e gönderirken, 'Ona niçin yöre halkına orucu ve haccı da tebliğ et diye emretmedi?' sorusuna İbnü's-Salâh 'Bu hadiste orucun ve haccın zikredilmemesi, ravilere ait bir hatadan kaynak-

¹⁹ İbn İshâk, *Sîre*, 79; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/190.

²⁰ İbn Hibbân, *es-Sîre*, 212.

²¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/540.

²² Taberî, *Târîh*, 3/120-121.

²³ Belâzürî, *Fütûh*, 97.

²⁴ Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fazl ed-Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî (Riyad: Dârü'l-Muğnî, 2000); "Zekât", 1; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. ve nşr. Muhibbüddin el-Hatîb-Muhammed Fuâd Abdülbâkî-Kusay Muhibbüddin el-Hatîb (Kahire: Matbaatü's-Selefiyye, 1400/1980), "Zekât", 1; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbü'rî, *Sahih-i Müslim*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1991), "İman", 29; İbn Mâce, "Zekât", 1; Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, tlk. Muhammed Nâsirüddîn el-Albânî (Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 2003), "Zekât", 4; Tirmizî, "Zekât", 6; Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî*, tlk. Muhammed Nâsirüddîn el-Albânî (Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1996), "Zekât", 1, 46; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/379-380.

lanmaktadır. Yoksa Allah Resûlü onları da zikretmiştir' şeklinde cevap vermiştir. Fakat bu cevap âlimler nezdinde pek ilgi görmemiştir. Zira bu fikrin kabul edilmesi, birçok hadise şüpheyle bakmayı (eksiklik ya da fazlalık var demeyi) beraberinde getirecektir. Bu konu ile ilgili Kurtûbî şunları söylemektedir: 'Bu hadis, meşhurdur. Allah Resûlü onları (oruç ve hacı) zikretseydi mutlaka bize ulaşırdı. Ulaşmadığına göre Allah Resûlünün onları zikretmediği anlaşılıyor. Bunun sebebi ise o sıralarda Yemenlilere daha öncelikli olan hususları bildirmek istemiş olmasıdır. Nitekim Allah Resûlünün âdeti de bu idi.' Her ne kadar bazı kimseler 'Oruç ile hac o sıralarda farz kılınmadığından dolayı bu hadiste zikredilmemiştir' demişe de bu doğru değildir. Çünkü oruç hicrî ikinci; hac ise dokuzuncu yılda Muâz'ın Yemen'e gönderilmesinden evvel farz kılınmıştır."²⁵ Dolayısıyla eldeki bilgiler ışığında Hz. Ebû Bekir'in Müslümanlara yaptırmış olduğu hacı yapılış zamanını göz ardı edecek olursak farz olan ilk hac ibadeti olarak nitelendirebiliriz.

Farz olmasına rağmen bu ilk hac ibadetine Hz. Peygamberin katılmadığı konusunda ise farklı görüşler bulunmaktadır. Örneğin Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm bu konuyu şu rivayetle açıklamaktadır: "Allah Resûlü Tebuk seferini tamamlayıp dönmüş hac görevini ifa etmek istedi. Fakat sonra 'Bazı müşrikler Kâbe'yi çıplak bir şekilde tavaf ederler. Buna son verinceye kadar hac yapmak istemiyorum' dedi ve akabinde Ebû Bekir ile Ali'yi gönderdi ..."²⁶ Ancak Bîrûnî'nin bu konuya bakışı biraz daha farklıdır. Ona göre Hz. Peygamber nesî uygulamasını yasaklamak için Vedâ haccına kadar beklemiştir. Zira Vedâ haccının yapıldığı hicrî 10. yılda aylar gerçek yerlerine denk gelmiştir.²⁷

1.3. Vedâ Haccı (10/632)

Mekke'nin fethiyle Kâbe putlardan temizlenmiş, hicretin dokuzuncu yılındaki hac ile de bundan sonra müşriklerin hacca gelemeyeceği, şirk içeren örf ve adetlerin Allah'ın evinde icra edilemeyeceği ilan edilmişti. Bu suretle Mekke, İslâm'ın haccına ya da Hz. Peygamber'in Vedâ haccına hazır hale getirilmişti. Hicretin onuncu yılında gerçekleşen bu hacca kaynaklarımızda farklı isimler verildiği görülmektedir. Bu isimler arasında en meşhuru "Vedâ Haccı"dır. Zira Hz. Peygamber bu hacdan sonra bir daha hacca gidememiş ve ashabıyla burada vedalaşmıştır. Söz konusu hacca verilen diğer bir isim de "İslâm Haccı" yahut "Tamam Haccı"dır. Çünkü haccın farz kılınmasını müteakip Hz. Peygamber'in gerçekleştirdiği ilk hacdir. Aynı zamanda İbn Abbâs da bu hacca Vedâ haccı şeklindeki bir isimlendirmeyi hoş karşılamamış ve İslâm haccı tabirinin daha doğru olduğunu belirtmiştir. Yine bu hacca verilen başka bir isim ise "Belâğ Haccı"dır ki bunun sebebi de Hz. Peygamber'in İslâm dinine veya

²⁵ Ebû't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak el-Azîmâbâdî, *'Avnül-ma'bûd*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman (Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1968), 4/469; Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünen-i Ebû Dâvûd Terceme ve Şerhi*, haz. Necati Yeniel-Hüseyn Kaypınar (İstanbul: Şamil Yayınevi, 1987-2003), 6/180.

²⁶ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emvâl*, thk. Muhammed İmâre (Beyrut: Dârü's-Şürûk, 1989), 256.

²⁷ Ebû'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî el-Hârezmî, *el-Âsârü'l-bâkiye 'ani'l-kurâni'l-hâliye*, nşr. C. Eduard Sachau (Leipzig: F. A. Brockhaus, 1878), 62-63; Fayda, "Nesî", 32/579.

tevhid inancına uygun bir haccın nasıl yapılacağını, uygulamalı olarak bu hac esnasında göstermiş olmasıdır.²⁸

Hicri 10. yılın Zilkade ayında Hz. Peygamber hacca gitmeye karar vermiş ve tüm Müslümanlara da hac ibadetlerini yapmak üzere çağrıda bulunmuştu. Bu çağrı üzerine Hz. Peygamber'le hac yapmak isteyen çok sayıda insan Medine'ye gelmeye başlamıştı. Allah Resûlü Zilkadenin bitimine beş gün kala cumartesi günü (25 Zilkâde 10/22 Şubat 632) yıkanmış, saçları taranmış, güzel kokular sürünmüş, rida ve izardan oluşan Suhâr işi ihramını giymiş bir şekilde tüm eşleriyle birlikte Medine'den yola çıktı ve yerine vekil olarak da İbn Ümmü Mektûm'u bıraktı. Zülhuleyfe denilen mevkie gelince burada öğle namazını iki rekât olarak kılıp ihrama girdi ve kurbanlıklarını da ayırıp işaretledi. Sonra devesine binip yola devam etti ve el-Beydâ adı verilen yere geldiğinde burada da hacca niyet etti.²⁹ Tekrar yola devam eden Allah Resûlünün konakladığı yerlerde mescitler yapıldı ve o da buralarda ahabına namazları kıldırdı. Hz. Peygamber 4 Zilhicce 10/2 Mart 632 Pazartesi günü Mekke yakınlarındaki Mer-rüzzahrân'a ulaştı ve o civarda geceledi. Sabah kalkıp orada yıkandı ve devesinin üzerinde gündüz vakti Mekke'ye giriş yaptı. Şehrin üst kısmından Benî Şeybe kapısına vardı ve Kâbe'yi görür görmez ellerini kaldırıp şöyle dua etti: "Allah'ım bu evin şerefini, büyüklüğünü, hürmet ve heybetini artır. Burada hac ve umre yapanların da şerefini, büyüklüğünü, hürmetini, heybetini ve iyiliğini artır." Sonra Kâbe'yi soluna alıp ridasını ızdıba (bir ucunu sağ koltuğunun altına diğer ucunu sol omzunun üzerine) yaparak tavaf yapmaya yöneldi. Tavafa Hacerülesved'i selamlayarak başlayan Allah Resûlü, ilk üç şavtta (turda) remel yaptı (hızlı adımlarla çalimli bir şekilde yürüdü) ve tavafı tamamladıktan sonra Makâm-ı İbrahim'in arkasına geçip orada iki rekât namaz kıldı. Müteakiben Hacerülesved'i yeniden selamladı ve devesinin üzerinde Safâ ile Merve tepeleri arasındaki sa'yini yaptı.³⁰

Hz. Peygamber Mekke'deki evlerde kalması teklif edilmesine rağmen Terviye (8 Zilhicce) gününe kadar Ebtah denilen mevkideki çadırında kaldı. Terviye gününden bir gün evvel öğleden sonrabir konuşma yaptı. Terviye günü Mina'ya giderek öğle, ikinci, akşam ve yatsı namazlarını orada kıldı. Geceyi Mina'da geçiren Allah Resûlü, ertesi gün güneş doğduktan sonra Arafat'a gitti ve kendisi için kıldan bir çadırın hazırlandığı Nemire denilen yerde konakladı. Öğle vakti gelince çadırından çıktı, devesiyle Arafat'ın ortasındaki Urene vadisine geldi ve burada meşhur Vedâ hutbesini irad etti. Hutbenin sonuna doğru Bilâl-i Habeşî öğle ezanını okudu, Hz. Peygamber de ezan süresince sözlerine ara verdi. Ezandan sonra birkaç kelimelik çok kısa bir konuşma daha yapan Allah Resûlü, iki ayrı kametle öğle ve ikinci namazlarını cem' ederek (cem'-i takdim) kıldırdı. Daha sonra Hizâb denilen mevkide durup "Urene

²⁸ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1088-1089; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/251; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/157; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/278; Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Ensâbü'l-eshrâf*, thk. Süheyl Zekkâr-Riyâd Ziriklî (Beirut: Dârü'l-Fikr, 1996), 1/473; Bünyamin Erul, "Veda Haccı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/590.

²⁹ Hz. Peygamber'in hangi hac türüne niyet ettiği konusu İslâm tarihi kaynaklarında tartışmalıdır. Ayrıntılı bilgi için bk. Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1091-1092; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/157; Belâzürî, *Ensâb*, 1/474-475.

³⁰ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1088-1099; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/157-158; Belâzürî, *Ensâb*, 1/473-475.

vadisi hariç Arafat'ın her tarafı vakfe yeridir. Muhassir vadisi hariç Müzdelife'nin her tarafında vakfe yapılabilir. Akabe'nin (Büyük Cemre) arka kısmı hariç Mina'nın her yerinde kurban kesilebilir” dedi ve güneş batıncaya kadar devesinin üzerinde dua ederek Arafat'taki vakfe görevini tamamladı. Güneş battıktan sonra Arafat'tan ayrılan Hz. Peygamber, devesiyle Müzdelife'ye geldi ve burada akşam ile yatsı namazlarını bir tek ezan ve iki ayrı kametle yatsı namazı vaktinde cem' ederek (cem'-i te'hîr) kıldırdı. Geceyi Müzdelife'de geçirdi ve seher vakti olunca (gece) başta eşi Sevede bt. Zem'a olmak üzere kadın ve çocuklardan zayıf olanlara yollar kalabalıklaşmadan Mina'ya gitme izni verdi ve bu grup şafaktan önce ya da şafakla birlikte şeytan taşladı. Hz. Peygamber sabah namazını Müzdelife'de kıldıktan sonra devesine binerek tekrar yola çıktı, Kuzah tepesinde (Meş'ar-i Harâm) vakfe yaptı ve güneş doğmadan önce yeniden yola koyuldu. Muhassir vadisine gelincehem Telbiye getirmeye başlayanhem de burayı hızlı bir şekilde geçenAllah Resûlü, Müzdelife sınırları içerisinde topladığı taşlarla kuşluk vaktinde (gün ağardıktan sonra) ve devesinin üzerinde Akabe cemresini yaptı ve o ana kadar da Telbiyeye devam etti. Daha sonra kurban kesim yerine geldi ve kendisi için getirmiş olduğu yüz deveden atmış üçünü bizzat kendi eliyle kesti. Kestiği her kurbandan bir parça et alınıp tencereyekonuldu, o da bunları pişirip hem etinden yedi hem de suyundan içti. Akabinde berberi çağırıp saçlarını tıraş ettirdi, bıyıklarını ve sakallarını kısaltıp tırnaklarını kesti ve sonrasında güzel bir koku sürünüp gömleğini giyinerek ihramdan çıktı.³¹

İhramdan çıktıktan sonra “Bu günler yeme, içme ve zikir günleridir” şeklinde duyuru yaptırtan ve bir müddet insanların arasında oturup onların hac menasiki ile ilgili takdim ve tehirleri hakkındaki soruları cevaplayan Hz. Peygamber, ziyaret tavafını yapmak üzere Beytullah'a gitti ve tavafını devesinin üzerinde yaptı. Tavaftan sonra zemzem kuyusuna geçip orada su içti ve sonrasında Mina'ya dönüpoldukça büyük bir cemaate öğle namazını kıldırdı. Namazdan sonra devesinin üzerine çıkarak “Ey insanlar! Sözlerimi iyi dinleyin ve onları aklınızda iyi tutun. Bu yıldan sonra sizinle tekrar burada buluşup buluşamayacağımı bilemiyorum ...” sözleriyle başlayan adeta bir veda konuşması daha yaptı. Bayramın diğer günlerini de Mina'da geçiren Allah Resûlü, bu günlerde öğle namazına kadar şeytan taşlamaya yürüyerek gidip geldi. Bayramın dördüncü günü şeytan taşlama görevini yerine getirdikten sonra Ebtah (Muhassab) mevkiine geldi, öğle namazını burada kıldı ve Ebû Râfi' tarafından kendisi için hazırlanan çadırda konakladı. Ertesi gün sabah namazından önce Kâbe'ye gidip veda tavafını yaptı ve Medine'ye dönmek üzere beraberindekilerle Mekke'den ayrıldı.³²

Umretü'l-kazâ ile başlayıp Vedâ haccıyla sona eren hac ibadetinin İslâmîleştirilmesi veya yeniden tevhid geleneğine uygun bir hale getirilmesi sırasında söz konusu ibadetin özüne dair birtakım değişikliklerin yapıldığı görülmektedir. Örneğin câhiliye döneminde müşrikler, haccı her sene bahar dönemine denk getirmek için iki ya

³¹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1099-1109; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/158; Belâzürî, *Ensâb*, 1/475.

³² Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1109-1115; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/158-170; Belâzürî, *Ensâb*, 1/475-476; İbn Hibbân, *es-Sîre*, 221.

da üç yılda bir tekrar edilen nesî uygulamasıyla ayların yerlerini değiştirdiklerinden hac merasimleri, asıl zamanı olan Zilhicce'den ziyade başka aylarda icra edilir, ancak yirmi dört senede bir gerçek Zilhicce'ye tesadüf ederdi. Bu uygulama ayların sayısının on iki olduğunu ve söz konusu uygulamanın yasaklandığını bildiren âyetler (et-Tevbe 9/36-37) ve bu âyetleri Vedâ hutbesinde tekrarlayan Hz. Peygamber'in sözleri ile yürürlükten kaldırılmıştır.³³ Yine Mekke'de yaşayan ve Kâbe'nin hizmetinde bulunan Kureyş ile akrabası ve müttefiki bazı kabileler (hums) kendilerine bazı ayrıcalıklar tanıyıp, "Biz Harem ehliyiz, Kâbe'nin hizmetkârlarıyız" demek suretiyle vakfeyi Arafat'ta yapmazlardı. Ancak "Sonra insanların dalga dalga ilerlediği yerden (Arafat) siz de ilerleyin. Allah'tan bağışlanma dileyin. Şüphesiz ki Allah çok bağışlayan ve merhamet edendir (el-Bakara 2/199)" âyetiyle bu ayrıcalığa son verilmişti. Benzer şekilde Arafat ve Mina bölgelerindeki ticaret yasağı da "Rabbinizden bir lütuf beklemenizde (ticaret yaparak rızık aramanızda) sizin için herhangi bir günah yoktur (el-Bakara 2/198)" âyeti ile son bulmuştu. İslâmiyet'in doğuşunu müteakip hac ve Kâbe ile ilgili herhangi bir imtiyaza sahip olmayan kabileler (hille) Safâ ile Merve tepeleri arasında gerçekleştirilen sa'y görevini, bu civarda yer alan putlara karşı ifa edildiği ve dolayısıyla câhiliye adetlerinden olup hac menâsikinden sayılmayacağı gerekçesiyle yapmıyorlardı. Fakat "Safâ ile Merve Allah'ın şîârlarındandır (sembollerindedir); dolayısıyla hac veya umre yaparak Beytullah'ı ziyaret eden bir kimsenin bu yerleri tavaf etmesinde (sa'y yapmasında) kendisi için bir günah yoktur. Kim gönüllü bir iyilik yaparsa bilsin ki Allah iyiliği mükâfatıyla karşılayan ve çok iyi bilendir (el-Bakara 2/158)" âyetiyle sa'yin hac menâsikinden olduğu açıklanarak zihinlerdeki şüpheler giderilmişti. Kâbe'yi çıplak bir şekilde tavaf etme ve hilleye mensup kabileler tarafından Harem sınırlarından içeri sokulan yiyecek ve içeceklere koyulan yasak ise "Ey Âdemoğulları! Her namaz kılacağınızda güzelce giyinin, yiyin için fakat israf etmeyin. Çünkü Allah israf edenleri sevmez. De ki: 'Allah'ın kulları için yarattığı süsü (ziyneti, elbiseyi), temiz (helal) ve iyi rızıkları kim haram kıldı?' De ki: 'Onlar dünya hayatında müminlere yaraşır; kıyamet gününde ise yalnız onlara mahsus olacaktır.' İşte bilmek isteyen bir topluluk için âyetleri böyle açıklıyoruz (el-A'râf 7/31-32)" âyetleri ve Hz. Peygamber'in hicri 9. yılda gerçekleşen hac esnasında Hz. Ali vasıtasıyla duyurduğu "Bundan böyle hiçbir müşrik hac yapamayacak ve Kâbe'yi çıplak tavaf edemeyecek" emri ile ortadan kaldırılmıştı.³⁴

Vedâ haccı sırasında Hz. Peygamber'in seyahat hazırlıkları, Medine'den yola çıkışı, yol güzergâhı, Mekke'ye varışı, şehre giriş mevki, hac ibadeti ile ilgili uygulamaları ve muhtevası yönüyle yaptığı konuşmalar gibi hac ibadetinin esasına dair ortaya koymuş olduğu yenilikler, kendinden sonra oluşan hac geleneğinde çok önemli bir yere sahiptir. Vedâ haccı bir taraftan Hz. Muhammed aracılığı ile gönderilmiş olan İslâm dininin her yönüyle kemale erdiğine işaret ederken, diğer taraftan da hac ve umre ibadetlerinin anlamını ve ifa ediliş şeklini ortaya koyan adeta çok geniş katkı

³³ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/192, 248-249; Özaydın, "Hac (İslâm'da Hac)", 14/387; Fayda, "Nesî", 32/579.

³⁴ İbn İshâk, *Sîre*, 90, 100; Özaydın, "Hac (İslâm'da Hac)", 14/387-388; Daha geniş bilgi için bk. Wensinck, "Hacc", 5-1/15-17; Küçükaşcı, *Cahiliye'den Emevîler'in Sonuna Kadar Haremeyn*, 114-117.

lımlı büyük bir toplantı mesabesinde. Ayrıca bu hac esnasında bir yıl önceki hacca müşriklere verilen ultiatomun etkileri ve sonuçları görülmüş, Arap yarımadasının büyük ölçüde İslâm'ı kabul ettiği müşahede edilmiştir. Zira bu hacca müşriklere hiç kimse katılmamış, buna mukabil Allah Resûlünün çağrısı üzerine sayıları yüzbinlerle ifade edilen Arap yarımadasının farklı köşelerinden ayrı kabilelere mensup pek çok Müslüman iştirak etmiştir. Bu da göstermektedir ki Hz. Peygamber tarafından uygulamalı bir şekilde ifa edilen hac ile emîrliğini Hz. Ebû Bekir'in yaptığı ve kendileriyle ilgili yasakları müşriklere Hz. Ali'nin duyurduğu hacci bir bütün olarak düşünmek gerekir. Hac ibadetinin Hz. İbrahim'in gösterdiği şekle yahut tevhid inancına uygun bir biçime döndürülmesi hicretin 9. yılındaki ön hazırlık ve 10. yılındaki tatbikat ile mümkün olmuştur. Vedâ haccının bir diğer önemli yönü ise İslâm tarihindeki hac emîrliği müessesesinin teşekkülü sürecine temel teşkil etmesidir. Zira bu görevi ilk defa 9/631 yılında Hz. Ebû Bekir'e veren Allah Resûlü, Vedâ haccı sırasında bizzat deruhte etmiş ve bu hacca iştirak edenler ondan söz konusu müessesenin nasıl işlediğini uygulamalı olarak öğrenmişlerdir. Bu suretle ilgili görevi üstlenecek olanlar Hz. Peygamber'in uygulamalarına göre hac ibadetini idare etmeyi adet haline getirmişlerdir. Nitekim hulefâ-yi râşidîn dönemine gelindiğinde halifelerin bu görevi ya bizzat deruhte ederek ya da Allah Resûlünden görmüş kimselere vererek yerine getirdikleri ve bu suretle söz konusu müessesenin siyasi yönüne olduğu kadar dinî veçhesine de vurgu yapmaya çalıştıkları görülecektir.

2. Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi'nde Hac

İslâm tarihinde Allah Resûlü'nün vefatını müteakip Hz. Ebû Bekir'e yapılan biatla başlayan, akabinde Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın hilâfetleriyle devam edip Hz. Ali'nin halifeliği ile son bulan Hulefâ-yi Râşidîn dönemi, Müslümanlar için pek çok yönden yeni tecrübeleri bünyesinde barındırmakta ve bu yüzden farklı yönleriyle daha ayrıntılı bir şekilde araştırılmaya ihtiyaç duymaktadır. Ele aldığımız konu itibarıyla da birçok farklı uygulamaya şahit olunan söz konusu dönem, daha sonraki süreçte Müslümanların hem idari uygulamalarının hem de siyasi faaliyetlerinin derinden etkilemiştir. Dolayısıyla çalışmamızın bu kısmından sonra Hulefâ-yi Râşidîn'in her birine yapmış oldukları hac uygulamaları açısından ayrı başlıklar altında yer verilecek ve her bir dönemin birbirinden farklılık arz eden yönlerine daha fazla ışık tutulmaya çalışılacaktır.

2.1. Hz. Ebû Bekir Dönemi (11-13/632-634)

Hz. Peygamber'in vefatından sonra Müslümanların sorumluluğunu üzerine alan ve oldukça zor bir dönemde halifelik yapan Hz. Ebû Bekir'in görev yıllarında iki hac mevsimi yaşanmış ve bunlardan ilkinde (11/633) katılmayan halife, yerine hac emîri olarak Hz. Ömer'i³⁵ görevlendirmiştir. Hicretin 12. yılının Recep (Eylül-Ekim 633)

³⁵ Hac emîri olarak görevlendirilen ismin Attâb b. Esîd veya Abdurrahman b. Avf olduğu da söylenmektedir. Bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb, *Kitâbü'l-muhabber*, tsh. İlse Lichtenstadter (Beyrut: Dârü'l-Afâki'l-Cedîde, ts.), 12; Taberî, *Târîh*, 3/342; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/237; İbn Fehd, *İthâfî'l-verâ*, 1/595.

ayına gelindiğinde ise Hz. Ebû Bekir umre yapmak üzere Medine'den ayrılmış ve yerine vekil olarak Hz. Ömer'i bırakmıştır. Bu umre seyahati sırasında Mekke'de iken Dârünnedve'ye yakın bir yere oturup halka "Aranızda herhangi bir zulümden şikâyetçi olan veya hak talebinde bulunan biri var mı?" diye seslenmesine rağmen kimse gelip de bu konuda halifeye müracaatta bulunmamıştır. Ancak Hz. Ebû Bekir'in bu icraatı sonraki dönemler için önemli bir örneklik teşkil etmiş ve bilhassa hilâfeti döneminde Hz. Ömer her hac mevsiminde bu uygulamayı tekrar ettirmiştir. Aynı yılın hac mevsimi (634) gelince bu defa herhangi bir emîr görevlendirmeksizin bu sorumluluğu üzerine alan halife, Medine'de yerine vekil olarak Hz. Osman'ı bırakıp ifrad haccına niyetlenerek beraberindekilerle yola çıkmış ve hac görevini ifa ettikten sonra başkente geri dönmüştür.³⁶

2.2. Hz. Ömer Dönemi (13-23/634-644)

Görev yaptığı yıllarda devletin kurumsal anlamda teşekkülün gerçekleştiren Hz. Ömer yalnızca göreve geldiği hicrî 13. yıl (635) haricinde her yıl (14-23/636-644) hacca gitmiş ve bu suretle hac emîrliği görevini bizzat icra etmiştir. Hicretin 13. yılında bu görevi üstlenen isim ise Abdurrahman b. Avf olmuştur. Hz. Ömer'in hicrî 16. ve 21. yıllardaki (637-38 ve 642) hac seyahatleri sırasında yerine vekil olarak Zeyd b. Sâbit'i bıraktığı, hicretin 23. yılında gerçekleşen son haccına da Allah Resûlünün eşleri ile beraber gittiği görülmektedir.³⁷Yine onun hilâfeti dönemindeki hicrî 18 (639) yılı haccında da daha önce Kâbe'ye bitişik olan Makâm-ı İbrahim'in yanında namaz kılan kimseler, Kâbe'yi tavaf edenler yüzünden namazlarını şaşırmasınlar diye biraz geriye yani bugünkü yerine nakledildiği rivayetler arasında yer almaktadır.³⁸

Yapmış olduğu hac seyahatlerine valilerinin dekatılmasını isteyen Hz. Ömer, halkın şikâyetlerine göre toplum huzurunda onlardan hesap sormaktan ve gerekli hallerde sorumluları cezalandırmaktan çekinmemiştir. Nitekim bir haccında "Ey insanlar! Ben valilerimi sizleri soysunlar ve mallarınızı alsınlar diye göndermedim. Onları aranızda adaletle hükmetmeleri ve fey gelirlerini paylaşmalarını için gönderdim. Kendisine bunun dışında başka bir muamele yapılan varsa ayağa kalksın (şikâyetini dile getirsin)" diyen halife karşısında yalnızca bir adam ayağa kalkmış ve "Ey Müminlerin Emîri! Senin falanca valin bana yüz kırbaç vurdu" demişti. Bunun üzerine Hz. Ömer o valiye "Onu niye dövdün" diye sormuş ve müştekiye 'Kalk ve ondan öcünü al' demişti. Bu manzaraya şahit olan Amr b. el-Âs ayağa kalkarak "Ey Müminlerin

³⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/171; Ebû Amr Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziyâ' el-Ömerî (Riyad: Dârü Taybe, 1985), 117, 119; Belâzürî, *Ensâb*, 10/72-74; Bazı rivayetlerde Hz. Ebû Bekir'in hilâfeti döneminde hiç haccetmediği ve hicri 12. yıldaki hacca da emîr olarak Hz. Ömer'i ya da Abdurrahman b. Avf'ı Mekke'ye gönderdiği kaydedilmektedir. Bk. Taberî, *Târîh*, 3/386; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/251; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9/537; İbn Fehd, *İthâfû'l-verâ*, 2/3.

³⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/264; Halife b. Hayyât, *Târîh*, 125, 129, 154-155; İbn Habîb, *el-Muhabber*, 13-14; Taberî, *Târîh*, 3/478-479, 597, 622, 4/39, 94, 101-102, 113, 145, 173, 190.

³⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/264; Taberî, *Târîh*, 4/101; İbn Hibbân, *es-Sîre*, 275; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/403; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10/75.

Emîri! Eğer böyle yaparsan sana daha çok şikâyet gelir ve senden sonrakiler için de bu uygulama adet halini alır” demişti. Amr’ın bu serzenişi üzerine Hz. Ömer “Allah Resûlünün kendi nefesine bile kısas uyguladığını gördüğüm halde ben kısas yapmayacağım öyle mi?” şeklinde cevap vermiş, Amr da “Öyleyse bizi bırak da onu razı edelim” demişti. Daha sonra Hz. Ömer ‘Hadi onu razı edin de görelim”şeklde mukabelede bulunmuş ve adam da her bir kırbaç için 2 dinar olmak üzere toplam 200 dinar alma karşılığında kısastan vazgeçmişti.³⁹ Hz. Ömer dönemindeki hac seyahatleri sırasında dikkati çeken diğer bir önemli hadise ise hac görevini ifa etmek üzere beraberindekilerle birlikte Mina’da iken kendisine intikal eden bir davayı hemen oracıkta çözüme kavuşturmasıdır.⁴⁰

2.3. Hz. Osman Dönemi (23-35/644-656)

Bir taraftan önceki halifeler tarafından başlatılan fetih hareketlerinin devam ettiği ve son yıllara doğru durakladığı, diğer taraftan da İslâm toplumu içerisindeki sosyal değişimin artarak devam ettiği bir zaman diliminde görev yapan Hz. Osman, hilâfeti döneminin yalnızca başında ve sonunda yani hicrî 24 ve 35 (645 ve 656) yıllarında hacca gitmemiş, bu iki tarih dışındaki (25-34/646-655) tüm hac seyahatlerine katılmış ve bizzat Müslümanların hac emîrliği görevini yürütmüştür. Söz konusu görevi hicretin 24. yılında üstlenen isim Abdurrahman b. Avf,⁴¹ halifenin kuşatma altında olduğu 35. yılında ise Abdullah b. Abbas’tır.⁴² Hz. Osman bu hac seyahatlerine giderken yerine genellikle Zeyd b. Sâbit’i bırakmıştır.⁴³ İlk defa Hz. Ebû Bekir’in başlattığı ve Hz. Ömer’in geliştirerek adet haline getirdiği geleneğe uyarak Hz. Osman da valilerini her hac mevsiminde toplamış ve Müslüman coğrafyada yaşayan halka da mektuplar göndererek haksızlığa uğrayanları hacca davet etmiş ve onlara valilerinden haklarını almayı vadedmiştir.⁴⁴ Ancak ilerleyen süreçte Hz. Osman’ın bu vaadi yalnızca sözde kalmış ve bilhassa mensup olduğu aileden yani Ümeyyeoğullarından yapmış olduğu üst düzey devlet memuru (kâtip, vali vb.) atamaları, söz konusu memurların icraatları ve kendisinin de bu icraatlar karşısında herhangi bir şey yapmaması yahut yapamaması sonunu hazırlamıştır.

³⁹ Ebû Yûsuf Ya’kûb b. İbrâhîm, *Kitâbü'l-harâc* (Beirut: Dâri’l-Ma’rife, 1979), 115-116; İbn Sa’d, *Tabakât*, 3/274; Taberî, *Târîh*, 4/165-166.

⁴⁰ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-harâc*, 153.

⁴¹ İbn Kesîr Hz. Osman’ın hicrî 24 yılındaki hacca katılmayıp yerine Abdurrahman b. Avf’ı göndermesinin sebebini sürekli burnunun kanamasına bağlamıştır. Hatta bu sene Hz. Osman gibi pek çok kimse sürekli burun kanamasıyla karşı karşıya kalmış ve bundan dolayı bu yıla “Senetü’r-ruâf (Burun kanaması senesi)” adı verilmiştir. Bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10/221.

⁴² İbn Sa’d, *Tabakât*, 3/60; Halife b. Hayyât, *Târîh*, 157-159; İbn Habîb, *el-Muhabber*, 15-16; Taberî, *Târîh*, 4/249-251, 257, 263, 267, 287, 303, 329, 339, 387, 405; İbn Hibbân, *es-Sîre*, 290-293, 295-296, 300.

⁴³ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 159, 178; Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed İbn Abdilber, *el-İstîâb fî ma’rifeti’l-ashab*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî (Beirut: Dârü’l-Cil, 1992), 2/538; Ebû’l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-ğâbe fî ma’rifeti’s-sahâbe*, thk. ve tlk. Ali Muhammed Muavviz-Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beirut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1996), 2/347.

⁴⁴ Taberî, *Târîh*, 4/397; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10/397.

Hiz. Osman'ın hac seyahatlerinde vuku bulan önemli hadiselerden bir diğeri ise hicrî 29 (650) yılı haccında namazları kısaltmadan (mukim gibi) kılmasıdır.⁴⁵ Hâlbuki hem Hz. Peygamber hem de ilk iki halife Mekke'de mukim olmadıklarından hac zamanında namazlarını kısaltarak kılmışlardır. Nitekim Hz. Ali ve Abdurrahman b. Avf gibi ahabın önemli isimleri bu konuda halifeyi eleştirmişler, Hiz. Osman da Mekke'li biri ile evli olduğundan ve Taif'te malı-mülkü olması sebebiyle dönüşte bir müddet orada kalabileceğinden dolayı böyle yaptığını söylemiş ama bu gerekçeleri ahab tarafından kabul görmemiştir. Aynı durumun hicretin 30. (651) yılında da yaşandığı ve bu hadisenin Hiz. Osman'ın hilâfetine karşı çıkıp onun şehit edilmesine vesile olanların elindeki en önemli argümanlardan bir olduğu görülmektedir.⁴⁶

2.4. Hiz. Ali Dönemi (35-40/656-661)

Hiz. Osman'ın hicrî 35 (656) yılı hac mevsiminde isyancılar tarafından muhasara altına alınıp şehit edilmesini müteakip iş başına gelen Hiz. Ali, oldukça karışık bir dönemde hilâfet görevini devralmış ve bu karışıklıklar hac seyahatlerini de etkilemiştir. Halifelığının ilk beş ayını Medine'de geçiren Hiz. Ali, daha sonra devletin başkentini Kûfe'ye taşımış ve burada hilâfetinin sonuna kadar devam edecek büyük bir mücadele içerisinde girmiştir. Bu bağlamda Cemel, Sıffin ve Nehrevan savaşları onun belki de tüm mesaisini almış ve muhtemeldir ki bu mücadeleler nedeniyle görevi sırasında hacca gitme fırsatı bulamamıştır. Bundan dolayı hicretin 36. ve 37. (657 ve 658) yıllarında hac emîrliği görevini Hiz. Ali'nin emriyle amcasının oğlu ve Basra valisi Abdullah b. Abbas yerine getirmiştir.⁴⁷ Hicrî 38 yılında da söz konusu görevi o sıralarda Mekke valiliği yapmakta olan Abdullah b. Abbas'ın kardeşi Kusem b. Abbas ifa etmiştir.⁴⁸

Hicretin 39. (659) yılına geldiğinde ise İslâm tarihinde hac emîrliği ile ilgili ilk ihtilafın yaşandığı ve Hiz. Ali ile Muâviye arasındaki mücadelenin bu konuya da sirayet ettiği görülmektedir. Nitekim bu sene bir önceki yıl da söz konusu görevi yürütmüş olan Mekke valisi Kusem b. Abbâs'ın veya diğer rivayetlere göre Hiz. Ali'nin görevlendirdiği Basra valisi Abdullah b. Abbas'ın yahut Yemen valisi Ubeydullah b. Abbas'ın hac emîrliği görevini ifa etmesi konusunda anlaşmazlık yaşanmıştı. Zira

⁴⁵ Mâlik b. Enes Hiz. Osman'ın hilâfetinin ikinci yarısındaki tüm haclarda namazları kısaltmadan kıldığını söylemektedir. Bk. Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî, *el-Muvatta'*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî (Abudabi: Müessesetü Zayed b. Sultan, 2004), "Hacc", 1505.

⁴⁶ Taberî, *Târîh*, 4/267-268, 287, 346-347; İbn Hibbân, *es-Sîre*, 295; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/494; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10/230-231, 272; İbn Fehd, *ithâfû'l-verâ*, 2/21-22.

⁴⁷ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 17; Taberî, *Târîh*, 4/576, 5/92; İbn Fehd, *ithâfû'l-verâ*, 2/28; İbnü'l-Esîr ve İbn Kesîr hicretin 37. yılındaki hac emîrliği görevini o sıralarda Yemen valiliği yapmakta olan Abdullah b. Abbas'ın kardeşi Ubeydullah b. Abbas'ın yaptığını rivayet etmektedir. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/225; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10/647.

⁴⁸ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 198; İbn Habîb, *el-Muhabber*, 17; Taberî, *Târîh*, 5/132; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/242; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10/668-669; İbn Fehd, *ithâfû'l-verâ*, 2/29; İbn Habîb bir başka rivayette hicretin 38. yılındaki hac emîrliği görevini o sıralarda Basra valiliği yapmakta olan Abdullah b. Abbas'ın yaptığını söylemektedir. Bk. İbn Habîb, *el-Muhabber*, 17.

Muâviye hem propaganda yapmak hem de adına biat alıp Hz. Ali'nin valisini şehirden kovmak üzere hac emîri olarak Yezîd b. Şecere er-Ruhâvî'yi görevlendirmiş ve 3000 kişilik bir orduyla Mekke'ye göndermişti. Yezîd'in gelmekte olduğunu öğrenen Mekke valisi Kusemhalkı toplayıp bir konuşma yapmış ve herkesi bu konuda mücadeleye davet etmiş, ancak kimseyi böyle bir mücadeleye ikna edememişti. Terviye gününden iki gün önce Mekke'ye ulaşan Yezîd, maksatlarının savaşmak değil hac görevlerini ifa etmek olduğunu fakat kendileriyle mücadele etmeye kalkanlarla da savaşmaktan çekinmeyeceklerini, Hz. Ali'nin görevlendirdiği kişinin hac emîrliği yapmasına razı olmadıklarını ve eğer Kusem bu isteğinden vazgeçerse kendisinin de böyle bir talebi olmayacağını dile getirmişti. Araya Ebû Saîd el-Hudrî gibi isimlerin girmesiyle her iki taraf da isteklerinden vazgeçmiş ve ayrı gruplar halinde bulunmak kaydı şartıyla Şeybe b. Osman b. Ebî Talha el-Hacebî'nin hac emîrliği konusunda anlaşmaya varmışlardı.⁴⁹

Söz konusu senede hac yapmak üzere Mekke'ye gelen diğer bir grup ise Hâricîler idi. Onlar ne Hz. Ali ne de Muâviye tarafından görevlendirilen hac emîrini kabul etmişler, kendi başlarına emîrsiz bir şekilde ibadetlerini yapıp Mekke'de ikamet etmeye devam etmişlerdi. Hatta yaşanan tartışmalardan duydukları rahatsızlığı şu şekilde dile getirmişlerdi: “Bu ev (Kâbe) câhiliye döneminde hürmet görüyordu. İslâmiyet'le birlikte onun önemi (saygınlık, prestij) daha da arttı. Fakat onlar (Hz. Ali ve Muâviye ile taraftarları) onun prestijini çığnediler (hiçe saydılar, ihlal ettiler). Eğer iki kişi çıkıp da yeryüzünde fitne çıkaran ve bu evin (Kâbe'nin) saygınlığını hiçe sayan bu iki adamı (Hz. Ali ve Muâviye) öldürürse ümmet rahat eder ve insanlar kendilerine yeni bir imam (halife) seçer.”⁵⁰

Hz. Ali'nin halife olarak görev yaptığı yılların sonunda gerçekleşen bu hadise, o günün toplumunda yaşanan gerginliklerin ve siyasi anlaşmazlıkların hac gibi Müslümanların birlik ve beraberliğini simgeleyen bir ibadeti bile nasıl doğrudan etkilediğinin göstergesi bakımından son derece önemlidir. Zira yaşanan söz konusu hadise ilk olma özelliği taşısa da son olmayacak, bundan sonraki süreçte siyasi ve dini çekişmelerin hatta kavgaların Mekke şehrine ve bu şehre asıl anlamını veren Allah'ın evi Kâbe'ye ve hac ibadetine nasıl sirayet ettiği yaşanarak tecrübe edilecektir.

Sonuç

İslâm dininin zuhurundan sonra Müslümanların toplu bir şekilde ifa ettikleri ilk hac, Mekke'nin fethini müteakip (8/630) Hz. Peygamber tarafından şehre vali olarak tayin edilen Attâb b. Esîd'in önderliğinde gerçekleştirilmiş olan hacdır. Rivayetlerden anlaşıldığı kadar henüz hac ibadetinin farz kılınmadığı bir zaman diliminde yapılan

⁴⁹ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 198; İbn Habîb, *el-Muhabber*, 17; Belâzürî, *Ensâb*, 3/219-221; Taberî, *Târîh*, 5/136; Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûki ve'l-imâm*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata-Mustafa Abdülkadir Ata (Beirut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992), 5/160; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/246-247; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10/679-680; İbn Fehd, *İthâfî'l-verâ*, 2/29-30.

⁵⁰ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-İmâme ve's-siyâse*, thk. Ali Şîrî (Beirut: Dârü'l-Edvâ', 1990), 1/179. Belâzürî, *Ensâb*, 3/249.

bu hac büyük oranda müşriklerin haccına benzemektedir. Ancak hac ibadetinin İslâm yahut tevhid geleneğine uygun bir hale getirilmesine yönelik ilk adımların da Hz. Peygamber'in bizzat katıldığı Umretü'l-kazâ'da atılmaya başladığını özellikle belirtmek gerekir.

Hicretin dokuzuncu (631) yılına gelindiğinde ise haccın farz kılındığı ve Müslümanlara hac yaptırmak üzere Allah Resûlü tarafından emîr olarak Hz. Ebû Bekir'in görevlendirildiği, hatta bu görevlendirmenin İslâm tarihinde hac emîrliği kurumunun ilk örneği olarak kabul edildiği görülmektedir. Câhiliye Araplarının nesî uygulamaları üzere asıl zamanında gerçekleştirilmeyen bu hacca, henüz müşrik Araplara hac yasağı gelmediğinden onlarla beraber aynı ortamda bu görevi ifa etmemek için Hz. Peygamber katılmamıştır. Hz. Ebû Bekir'in önderliğindeki hac kafilesine yola çıktıktan sonra Tevbe Sûresi'nin ilgili âyetleri nazil olmuş ve hac esnasında bu âyetlerle Allah Resûlünün mesajlarını iletme üzere Hz. Ali görevlendirilmiştir. Buna göre içinde bulunulan hac mevsiminden sonra hiçbir müşrik bir daha hac yapamayacağı ve çıplak bir biçimde Kâbe'yi tavaf edemeyeceği, müşriklerle yapılan tüm anlaşmaların dört ay içinde son bulacağı ve müminlerden başkasının cennete giremeyeceği mesajı başta hacda bulunan insanlar olmak üzere herkese ve her yere duyurulmuştur.

Daha çok Vedâ haccı olarak bilinen ve Hz. Peygamber'in daveti üzerine sayıları yüzbinlerle ifade edilen Müslümanın katıldığı hicretin onuncu (632) yılındaki hacca da Allah Resûlü bizzat Müslümanların başında katılmış ve İslâm'a yahut tevhid inancına uygun bir haccın nasıl olması gerektiğini uygulamalı bir biçimde göstermiştir. Ayrıca Vedâ haccı sırasında Hz. Peygamber'in yolculuk hazırlıkları, Medine'den yola çıkışı, yol güzergâhı, Mekke'ye ulaşması ve şehre giriş mevkii, hac ibadetiyle ilgili uygulamaları (hac emîrliği vb.) ve içeriği açısından yaptığı konuşmalar gibi hac ibadetinin özüne dair ortaya koymuş olduğu yenilikler, kendinden sonra oluşan hac geleneğinde son derece önemli bir yere sahip olmuştur.

Hz. Peygamber'den sonra iş başına gelen başta Hulefâ-yi Râşidîn olmak üzere tüm halifeler ve hükümdarlar Allah Resûlü'nün Vedâ haccı örneğinde ya bizzat hac seyahatlerine iştirak ederek ya da kendilerine vekâleten bir hac emîri görevlendirmek suretiyle Müslümanlar için önemli bir vecibe olan hac ibadetinin huzur ve düzen içerisinde ifa edilebilmesi için son derece hassas davranmışlardır. Bu bağlamda Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer hilâfetlerinin ilk yıllarında hac emîri olarak başka isimleri tayin etmişler diğer yıllarında ise bu görevi bizzat yürütmüşlerdir. Hz. Osman halifeliğinin ilk ve son yılları haricinde her yıl hacca giderek söz konusu görevi deruhte etmiş, Hz. Ali ise hilâfeti döneminde yaşanan iç karışıklıklar nedeniyle Müslümanların başında hacca gitme fırsatı bulamamıştır. Yine Hz. Ebû Bekir'in başlattığı hac seyahatlerine başta valiler olmak üzere üst düzey devlet yöneticilerini ve halkı davet etme ve farklı bölgelerden gelen halka yöneticilerinden şikâyetlerinin olup olmadığını sorma geleneği Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerinde de devam ettirilmiştir.

Hulefâ-yi Râşidîn döneminde gerçekleşen hac ibadetlerindeki ilk anlaşmazlıkların Hz. Osman döneminde yaşandığı görülmektedir. Hicretin 29. (650) ve 30. (651) yıla-

rındaki hac yolculuklarında halife namazları seferi olarak kılmamış ve bu yüzden ahabın önemli isimleri tarafından eleştirilmiştir. Hatta bu icraatı ilerleyen süreçte halifenin muhalifleri tarafından olumsuz propaganda yapmak ve ölümünü haklı kılmak için öne sürülen gerekçelerden biri olarak kullanılmıştır. Hz. Ali dönemi ile artan toplumsal gerilim hac ibadetlerine de yansımış, hicrî 39 (659) yılı hacca Hz. Ali ile Muâviye arasındaki çekişmeye sahne olmuş ve bu tarihten günümüze doğru bakıldığında Mekke'nin ve Kâbe'nin hem hac mevsimlerinde hem de sair zamanlarda maalesef birçok kavgaya ev sahipliği yaptığı kayıtlara yansımıştır.

Kaynakça

- Atalar, Münir. “Emîr-i Hac”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/131-133. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Azîmâbâdî, Ebû't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak, 'Avnü'l-ma'bûd, thk. Abdurrahman Muhammed Osman. 12 cilt. Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, 2. Baskı, 1968.
- Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Dâvûd. *Ensâbü'l-êşrâf*. thk. Süheyl Zekkâr-Riyâd Ziriklî. 13 cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1996.
- Bîrûnî, Ebû'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Hârezmî. *el-Âsârü'l-bâkiye 'ani'l-kurûni'l-hâliye*. nşr. C. Eduard Sachau. Leipzig: F. A. Brockhaus, 1878.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk.-nşr. Muhibbüddin el-Hatîb-Muhammed Fuâd Abdülbâkî-Kusay Muhibbüddin el-Hatîb. 4 Cilt. Kahire: Matbaatü's-Selefiyye, 1400/1980.
- Cevâd Ali. *el-Mufassal fi târihi'l-Arab kable'l-İslâm*. 10 Cilt. Bağdat: Câmiatü Bağdâd, 2. Baskı, 1993.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fazl. *Sünenü'd-Dârimî*. thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî. 4 Cilt. Riyad: Dârü'l-Muğnî, 2000.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. tlk. Muhammed Nâsirüddîn el-Albânî. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 2003.
- Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Sünen-i Ebû Dâvûd Terceme ve Şerhi*, haz. Necati Yeniel-Hüseyin Kaypınar. 16 Cilt. İstanbul: Şamil Yayınevi, 1987-2003.
- Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm. *Kitâbü'l-harâc*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1979.
- Erul, Bünyamin. “Veda Haccı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/590-591. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Ezrakî, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed b. Muhammed. *Ahbâru Mekke*. thk. Abdülmelik b. Abdillâh b. Dehîş. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Esedî, 2003.
- Fâkihî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Abbâs el-Mekkî. *Ahbâru Mekke*. thk. Abdülmelik b. Abdillâh b. Dehîş. 6 Cilt. Beyrut: Dâru Hadr, 1994.
- Fayda, Mustafa. “Nesî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/578-579. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr. *Târîhu Halîfe b. Hayyât*. thk. Ekrem Ziyâ' el-Ömerî. Riyad: Dârü Taybe, 2. Baskı, 1985.
- Hamîdullah, Muhammed. “İslâm'da Hac”. çev. M. Âkif Aydın. *İslâm Tetkikleri Dergisi* 8/1-4 (1984), 123-162.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed. *el-İstî'âb fi ma'rifeti'l-ashab*. thk. Ali Muhammed el-Bicâvî. 4 cilt. Beyrut: Dârü'l-Cîl, 1992.
- İbn Fehd, Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Hâşimî el-Mekkî. *İthâfü'l-verâ bi-ahbâri Ümmi'l-kurâ*. thk. Fehim Muhammed Şeltût-Abdülkerim Ali Baz. 5 cilt. Kahire/Mekke: Mektebetü'l-Hancî/Camiatü Ümmi'l-Kura, 1983-2005.

- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed. *Kitâbü'l-muhabber*. tsh. İlse Lictenstadter. Beyrut: Dârü'l-Afâki'l-Cedîde, ts.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî. *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahbarü'l-hulefa*. thk. Sa'd Kerîm el-Fakfâky. İskenderiye: Dârü İbn Haldûn, ts.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî. 4 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbil-Arabî, 1990.
- İbn İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed. *Sîretü İbn İshâk*. thk. Muhammed Hamîdullah. Mağrib: Matbaatü Muhammed el-Hâmis, 1976.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî. 21 Cilt. Cize: Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1997.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *el-İmâme ve's-siyâse*. thk. Ali Şîrî. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Edvâ', 1990.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünenü İbn Mâce*. tlk. Muhammed Nâsirüddîn el-Albânî. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1417/1996.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *Kitâbü't-tabakâti'l-kebir*. thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2001.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *el-Muntazam fi târîhi'l-mülûki ve'l-imâm*. thk. Muhammed Abdülkadir Ata-Mustafa Abdülkadir Ata. 19 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Kâmil fi't-târîh*. thk. Ebü'l-Fidâ' Abdullah el-Kâdî. 11 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî. *Üsdü'l-ğâbe fi ma'rifeti's-sahabe*. thk.-tlk. Ali Muhammed Muavviz-Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.
- İbnü'l-Kelbî, Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. es-Sâib. *Kitâbü'l-Esnâm*. thk. Ahmed Zeki Paşa. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1995.
- Kâsım b. Sellâm, Ebû Ubeyd. *Kitâbü'l-Emvâl*. thk. Muhammed İmâre. Beyrut: Dârü'ş-Şürûk, 1989.
- Küçükaşçı, Mustafa S. *Cahiliye'den Emevîler'in Sonuna Kadar Haremeyn*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh el-Asbahî. *el-Muvatta'*. thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî. 8 cilt. Abudabi: Müessesetü Zayed b. Sultan, 2004.
- Müslim b. el-Haccâc, Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Neysâbü'rî. *Sahih-i Müslim*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1991.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *Sünenü'n-Nesâî*. tlk. Muhammed Nâsirüddîn el-Albânî. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1996.
- Özaydın, Abdülkerim. "Hac (İslâm'da Hac)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/386-389. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Şulul, Kasım. Ana Hatlarıyla Siyer-i Nebi. İstanbul: Ensar Neşriyat, 3. Baskı, 2017.
- Şulul, Kasım. İlk Kaynaklara Göre Hz. Peygamber Devri Kronolojisi. İstanbul: İnsan Yayınları, 2 Baskı, 2008.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu't-Taberî (Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk)*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm. 11 Cilt. Kahire: Dârü'l-Meârif, 1967.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *el-Câmi'ü'l-kebir*. thk. Beşşar Avvad Ma'ruf. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Baskı, 1998.
- Vâkidî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vakîd el-Eslemi. *Kitâbu'l-Meğâzî*. thk. Marsden Jones. 3 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 3. Baskı, 1404/1984.
- Wensinck, A. J. "Hacc". *MEB İslâm Ansiklopedisi*. 5-1/12-18. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1987.